

Ігоревич і Василько Ростиславич. Князі, як сповіщають літописні джерела, умовилися припинити уособиці й непорушно дотримуватися прав на отчини: *«Да нонѣ отселѣ имемся въ едино сердце и блюдем Рускыѣ земли; каждо да держить отчину свою: Святополкъ Киевѣ Изяславлю, Володимир Всеволождю, Давыдъ и Олегъ и Ярославъ Святославлю, а им же роздаялъ Всеволодъ города: Давиду Володимир, Ростиславичем Перемишль Володареву, Теребовль Василкови. И на том цѣловаша крестъ: “Да аще кто отселѣ на кого будетъ, то на того будем вси и крестъ честный”»*¹¹⁸. Рішення Любецького з'їзду носили суперечливий характер. З одного боку, суттєвою новацією стало те, що принцип старійшинства був доповнений вотчинним правом, а з другого — юридичний зміст вотчини як довічного спадкового володіння окремої князівської гілки залишався розмитим¹¹⁹. Незважаючи на те що задекларовані в Любечі принципи не усунули суперечностей у міжкнязівських стосунках, вони заклали основу для подальшої трансформації моделі політичної системи Русі.

4. Характер політичної системи Київської держави XII–XIII ст.

У другій половині XII ст. Київська Русь вступила в нову стадію свого історичного розвитку. Прогресуюча соціально-економічна еволюція давньоруського суспільства викликала появу нових форм його політичної організації.

Утвердження державно-політичної роздробленості на Русі було закономірним наслідком економічного та соціально-політичного розвитку країни. Порушення державної і територіальної єдності Київської Русі було зумовлено насамперед посиленням процесів зростання кількості волостей-вотчин, що об'єктивно впливало з самої «сімейної» природи взаємин між представниками розгалуженого князівського роду¹²⁰. Формування вотчинної системи відбувалося переважно за рахунок перерозподілу волостей між князям Рюрикового дому, що непомірно розрісся. Мірою того як дробилися уділи й локалізувався в них князівсько-дружинний устрій, «з династії Володимира Великого витворюється ряд місцевих, “земських” династій, що тримаються в своїх землях не силою і страхом київського кулака, а зв'язані певними внутрішніми зв'язками, симпатіями з своєю землею, опираються на місцеві елементи, а ті уважають сю династію за свою питоменну і готові стати в її обороні»¹²¹. Володимир Мономах (1113–1125 рр.) і його син Мстислав (1113–1125 рр.) були останніми київськими князями, що зуміли утримати централізуючий вплив Києва і протидіяти спробам місцевої земельної знаті відокремитися від влади київського центру.

Одночасно з економічним і політичним піднесенням значення місцевих, земельних династій зміцнювалася їхня автономія, вивисувалася роль місцевих органів державного управління. Опираючись на

підтримку земства, правителі давньоруських земель-князівств проводили суверенну внутрішню політику. У компетенції князівської влади було адміністративне управління і судочинство на місцях. Князі також розв'язували питання війни і миру, укладали політичні угоди з правителями сусідніх земель і зарубіжних країн тощо. Внутрішнє життя удільних князівств не знаходилася у сфері прямої компетенції глави князівської конфедерації. За спостереженнями Г.Г.Літаврiна, ця сфера була значно вужчою всевладдя візантійського василева в будь-якій із провінцій імперії. На Русі «наділений старійшинством князь знаходив юридично визнане обмеження свого волевиявлення в традиційних правах боярства і дружини, в привілеях самоврядування міст, у необхідності дотримуватися міжкнязівських угод, в розвинутому імунітеті магнатів, в своїх зобов'язаннях сюзерена по відношенню до васалів і т. д.»¹²². Управління окремими містами з прилеглими до них волостями в межах давньоруських земель-князівств, як правило, здійснювалося князівськими посадниками, якими зазвичай були місцеві бояри. Виконуючи судово-адміністративні функції, посадники слідкували за збиранням данини та її розподіленням, стягували податки і штрафи на користь князя¹²³. Все це сприяло збагаченню посадників й зростанню їхнього суспільного становища. Відтак посадництво поступово перетворюється на самостійний орган управління.

Зростання політичної й економічної потуги місцевих династій і олігархів увійшло в суперечність з системою єдиновладдя (монархії). Утвердження нової політичної системи уділів усунуло цю суперечність і політична надбудова увійшла у відповідність з новими соціально-економічними реаліями у житті суспільства — на зміну монархічній формі правління прийшла поліцентрична структура державно-політичного устрою. З певними застереженнями можна стверджувати, що політична система Київської держави в цей період була організована на федеративних принципах. Хоча елементи федератизму й не скристалізувалися остаточно в організовану форму політичного устрою¹²⁴, тогочасна Русь у той же час і не була аморфним конгломератом земель-князівств, а залишалася відносно єдиним державним і політичним організмом.

Незважаючи на державну деструкцію Русі, її головним, загально-визнаним політичним і духовним центром залишався Київ. У період удільної роздробленості Київський стіл залишався об'єктом притягання для багатьох давньоруських князів, які розглядали його як спільну загальнодинастичну спадщину. *«И кто убо не возлюбить Киевскаго княжения, — зауважував середньовічний книжник, — понеже вся честь, слава, и величество, и глава всем землям Русским Киев, и от всех далних многих царств стицахуся всякии человеци и купци, и всяких благих от всех стран бываше в нем»*¹²⁵.

Русь-Київщина в цей час виокремлюється в об'єкт колективного сюзеренітету Рюриковичів, які шукали в ній причастя. За право воло-

діти Києвом і прилеглими до нього землями в різний час сперечалися, вступаючи у запеклу боротьбу між собою і князі ростово-суздальські, і галицькі, і смоленські, і переяславські і волинські. Претендентів на київський стіл вабили не тільки і не стільки багаті володіння великокнязівського домену, скільки перспективи встановлення сюзеренітету над усією територією Давньоруської держави й визнання «старійшинства» з боку удільних князів. Політичне суперництво князівських кланів за участь в управлінні Київщиною нерідко призводило до того, що на київському столі стверджувалося відразу два князя. Такими співправителями у другій половині XII ст. у Києві були, наприклад, Рюрик Ростиславич і Святослав Всеволодович, Всеволод Юрійович і Рюрик Ростиславич, В'ячеслав Володимирович й Ізяслав Мстиславич.

Не стояла осторонь цієї політичної боротьби і київська громада. Наприклад, коли у 1024 р. до Києва, в якому саме великокнязівський престол був вакантним, підійшов зі своєю дружиною князь Мстислав Тмутараканський, кияни не визнали його своїм князем (*«и не прияше его Кияне»*), через що той змушений був відмовитися від своїх претензій на Київ й осісти у рідному йому Чернігові: *«шедъ, сѣде на столѣ Черниговѣ»*¹²⁶. Після смерті в 1132 р. київського князя Мстислава Великого *«сѣде по немъ брат его Ярополк, княжа в Киевѣ»*. Кияни самі ініціювали вокняжіння останнього: *«людье бо Кияне послаша по нь»*¹²⁷. Незважаючи на те що київська громада у 1146 р. двічі присягалася визнати своїм князем Ігоря Ольговича, він так і не став *«угодень бысть Кияномъ»* через те, що ті не хотіли *«быти акы в задничи»*, тобто щоб ними розпоряджалися як частиною князівської спадщини. Натомість вони, *«послашася къ Переяславу къ Изяславу, рекоуче: поиди, княже, к намъ, хощемъ тебе»*¹²⁸. Не почувався певним на київському престолі й князь Ростислав Ізяславич, коли після смерті свого співправителя В'ячеслава Володимировича в 1154 р. зайняв Великий Ярославів двір. Він щосили прагнув заручитися симпатією киян, роздаючи багаті подарунки, але цього було замало. Мужі і дружина напучувала свого князя такими словами: *«се Богъ поялъ строя твоего Вячеслава, а ты ся еси еще с людьми Киевѣ не оутвердилъ, а поѣди лѣпле в Киевѣ же с людьми оутвердися»*¹²⁹. Отже, найголовнішим для князя було *утвердитися/урядитися* з людьми київськими (*«порядъ положьше»*), укріпившись з ними присягою хрестоцелування.

Настраханий ультиматумом Юрія Довгорукого, який 1155 р. став табором зі своїми чернігівськими союзниками під Морівійськом, поступитися Києвом, Ізяслав Давидович вислав до нього своїх послів, які *«моляся и кланяся, река: Ци самы есмъ ѣхалъ Киевѣ? Посадили мя Кияне»*. І справді, напередодні кияни, побоюючись половецького вторгнення (*«зане тогды тяжко бяше Кияномъ, не осталъ бо ся бяше оу них ни единъ князь оу Киевѣ»*), послали канівського єпископа Дем'яна до Ізяслава зі словами: *«поеди Киеву, ать не возмуть нас Половци. Ты еси наш князь, а*

*поѣди. Изяславъ же вѣѣхавъ оу Киевѣ и сѣде на столѣ»*¹³⁰. Як і у випадку з Ігорем, їхніми устами говорив прагматизм.

За підрахунками М.С.Грушевського, у період від правління Ярослава до монгольської інвазії в джерелах зафіксовано близько п'ятдесяти перемін князів на київському столі, а від 1068-го до 1200/1201 р., тобто від першого до останнього відомого нам прояву політичної діяльності київської громади, — близько сорока. З того «громада взяла в переміні князя якусь участь більше-менше чотирнадцять раз. При тім кандидата закликано на київський стіл з ініціативи самої громади властиво три, а що найбільше п'ять разів; з яких десять або одинадцять разів віче підтвердило або за акцептувало якимось активнішим способом кандидата, що здобував стіл на основі спадщини, тестаменту або умови князів, або піддержало одного кандидата в боротьбі його з другим; лише чотири рази уложило воно умову з кандидатом»¹³¹. Ці умови не обмежували прав київського князя у його політичному й адміністративному управлінні й аж ніяк не можуть бути зіставлені з *рядами* Новгорода зі своїми князями.

Постійне суперництво князівських кланів у їхній боротьбі за Київ об'єктивно урівноважувало боротьбу відцентрових і доцентрових політичних сил у країні. Сама Київська земля впродовж усього давньоруського періоду історії України так і не перетворилася на спадкову вотчину якогось одного князівського роду й не виділилася в окреме незалежне князівство¹³². До ординського нашестя 40-х років XIII ст. київський стіл залишався об'єктом колективного сюзеренітету найбільш сильних руських князів, їхньою загальною династичною спадщиною.

Подібна форма правління визначала загальноруський характер політичної системи та державної влади у Київській Русі періоду удільної роздробленості. Її суттєвими елементами були такі політичні інститути, як князівська рада, віче, ряд, снем, собор¹³³. *Дума* (рада) при князі в домонгольській Русі так і не стала станowo-представницьким органом князівської управи («установою постійною, діючою щоденно») ¹³⁴. У цей період *дума* є лише «однією із назв ради, що складалася із довірених обраних осіб, яких князь скликає для обговорення складних державних питань. Але рішення по них ухвалює сам князь як особа, наділена верховною владою»¹³⁵. На принагідних нарадах князя з дружиною обговорювалися питання внутрішньої політики, взаємин з іншими князівськими кланами, організації воєнних походів на половців та оборони торговельних шляхів, урегулювання законодавчих норм тощо.

Так само і *віче* не мало постійних спеціальних функцій. У давньоруських джерелах цим терміном називаються народні збори міського населення. Цей інститут не був породжений практикою міського самоврядування, а виріс із племінних зборів давніх слов'ян. Візантійський автор VI ст. Прокопій Кесарійський, змальовуючи побут і звичаї слов'ян, з-поміж іншого, зокрема, зазначає: «сими народами... не править один

муж, але з давніх часів живуть так, що порядкує громада, і для того всі справи чи щасливі, чи лихі, до громади йдуть»¹³⁶. Як засвідчують матеріали сучасних досліджень, віче було зібранням соціальної верхівки, а його склад зазвичай збігався з дружинним оточенням князя¹³⁷. Його політичні функції були ширшими в республіканському Новгороді, де князівська влада була відсунута на другий план.

На зламі XI–XII ст. зростає роль князівських з'їздів. На снємах, тобто з'їздах князів, обговорювалися та розв'язувалися питання, що мали актуальне значення для багатьох давньоруських земель і князівств. Там, зокрема, обговорювалися нові законодавчі акти, вироблялися норми між князівських відносин, стратегія боротьби з зовнішнім ворогом (половцями) тощо. Так, про перерозподіл князівських волостей ішлося на з'їздах у Любечі (1097 р.), Вітачеві (1100 р.) і Києві (1195 р.). Обговорення законодавчих проєктів відбувалось на снємах у Вишгороді (1072 р.) і Берестовім поблизу Києва (1113 р.). Найчастіше з'їзди скликалися з приводу урегулювання конфліктів з половцями. Питання війни і миру з ними обговорювалися, зокрема, на снємах 1101 р. (на р.Золотчі), 1103 р. (на Долобському озері), в 1170 р. і в 1123 р. (у Києві). Ці з'їзди князів скликалися, як правило, за ініціативи київського князя і проводилися на території Київської землі. Снєми не перетворилися на постійну політичну інституцію з виробленою формою й компетенціями, тому було б помилково наділяти їх функцією вищого колективного органу середньовічної Русі.

Не укорінилася у давньоруській політичній практиці й така інституція, як *собор* — загальноруські збори представників різних прошарків (станів) населення Київської Русі. Вельми симптоматичною у цьому відношенні була спроба його скликання, ініційована наприкінці XI ст. найвпливовішими князями Святополком Ізяславичем і Володимиром Всеволодовичем Мономахом. З метою розв'язання нагальних питань загальнодержавної ваги вони з-поміж інших князів запросили до Києва у 1096 р. й Олега Святославича: «*посласта къ Олгови, глаголюща сице: "Поиди Киеву, да порядъ положимъ о Русьстѣй земли предъ епископы, и предъ игумены, и предъ мужи отецъ нашихъ, и предъ людьми градьскими, да быхом оборонили Русьскую землю отъ поганыхъ"*». На що Олег зарозуміло відповів: «*"Нѣсть мене лѣпо судити епископу, ли игуменомъ, ли смердомъ"*. И не восхотѣ ити к братома своимъ, послушавъ злыхъ совѣтниківъ»¹³⁸. Як бачимо, у Києві чи не вперше мали зібратися загальноруські збори, склад яких не обмежувався представництвом одних лише князів. Олег не прислухався до цього заклику, можливо, не тільки через те, що легковажно довірився лихим порадам. Перед нами «характерне ставлення князя до своєї влади як до приватної справи, яка не може бути винесена на публічний суд, тобто він відносився до підданих як таких, що «вручили себе» князівській владі, але не уклали з нею *уєду*»¹³⁹. Цей приклад засвідчує неготовність окремих представників провідної князівської верстви до

системних перемін форм володарювання та політичного устрою, що їх конче потребували держава і суспільство.

Важливою інституційною ланкою політичної системи Київської Русі доби удільної роздробленості залишалася церква. Вона об'єднувала всі давньоруські землі в єдину митрополію з центром у Києві. Незважаючи на підпорядкування Константинопольському патріархату, вона була цілком самодостатньою організацією. Духовенство не вилучалося з політичного життя країни. Церква втручалась у міжкнязівські взаємини, примиряючи й згладжуючи політичні конфлікти й суперечки. Наприклад, коли у 1073 р. на київський престол зійшов Святослав Ярославич, вигнавши з Києва свого старшого брата Ізяслава, печерський ігумен Феодосій виступив на захист останнього. Він публічно звинувачував Святослава у тому, що той *«не по закону сѣдша на столѣ томѣ»*, і вимагав повернути Ізяслава *«на столѣ, иже ему благовѣрный отецъ твой предасть»*¹⁴⁰. Церква засуджувала князівські міжусобиці й доступними їй засобами запобігала їхній ескалації. *«Мы есмы приставлены в Руской землѣ от Бога востягивати вас от кровопролитья»*, — говорив наприкінці XII ст. митрополит Никифор київському князю Рюрику Ростиславичу, — *ажь ся прольяти крови крестыанскои в Руской землѣ»*¹⁴¹. Виступаючи повіреними особами міжкнязівських порозумінь, церковні ієрархи Київської Русі об'єктивно урівноважували боротьбу відцентрових і доцентрових сил, сприяли пом'якшенню соціальної напруги, консолідації і згуртуванню суспільства.

Політична структура державної влади періоду удільної роздробленості у різних регіонах Київської Русі характеризувалася своїми особливостями. Відмінною за формою була, наприклад, новгородська модель державного управління. Тут склався державно-політичний устрій боярської республіки. Вже в перші десятиліття XII ст. помітно послаблюються позиції князівської влади й натомість зростає роль віча як вищого органу новгородської республіканської держави. До сфери компетенції останнього входило право вибирати й зміщувати князів, утверджувати посадників, тисяцьких і єпископів. З 1136 р. після вигнання новгородцями князя Всеволода Мстиславича функції князівської влади у суспільно-політичному житті Новгородської республіки обмежуються. В руках князя зосереджується тепер лише виконавча влада, а посадництво стає вищим республіканським органом контролю за князівською діяльністю. Утвердження того чи іншого князя, що запрошувався на новгородський стіл, супроводжувалося «рядом» (тобто договором) з ним і хрестоцілуванням. Однією з умов цього договору було визнання князем за Новгородом його верховенства у власності на прилеглі до міста землі. Після того як цей князь залишав Новгородський стіл, він повертав Новгороду й усі землі, придбані, куплені чи силоміць захоплені ним під час свого правління.

Значний вплив на державне управління Новгородської землі та ре-

альну владу мав місцевий єпископ. У середині 60-х років XII ст. за новгородським владикою було офіційно визнано право на архієпископський сан. Створення новгородської архієпископії було наслідком альянсу місцевого нобілітету з церковними ієрархами. Процедура поставлення останніх позбавляла можливості київського митрополита втручатися в церковно-політичне життя Новгородської республіки. Особливе становище новгородських ієрархів у системі організаційної структури давньоруської церкви відповідало республіканському характерові державно-політичного устрою середньовічного Новгорода.

У державно-політичній структурі Північно-Східної Русі сильними виявилися позиції князівської авторитарної влади. Піднесення останньої спостерігається вже за часів правління тут одного з синів Володимира Мономаха — Юрія Долгорукого. То був амбітний і честолюбний політик, який прагнув будь-що заволодіти столицею Давньоруської держави — Києвом й закріпити за собою керівну роль у країні. Юрій утвердився в Києві після смерті улюбленця киян князя Ізяслава Мстиславича, однак правління його було коротким (1154—1157 рр.). Його старший син Андрій, що самочинно посів князівський стіл у Володимиро-Суздальщині, був уже політиком нового типу. Він не захотів домагатися Києва й натомість прагнув утвердити столицю свого князівства в ролі осібного центру володарювання. З цією метою він у 60-х роках XII ст. активно заходився боротися з Києвом за право улаштування у Володимирі-на-Клязьмі автокефальної митрополії. Однак його честолюбним замислам не судилося збутися. В результаті боярського заклоту Андрій Боголюбський загинув у 1174 р.

Подальше зміцнення політичної єдності Північно-Східної Русі спостерігається за правління Всеволода Велике Гніздо (1176—1212 рр.), під владою якого об'єдналася Ростовська, Суздальська і Владимирська землі. Всеволод подібно київським правителям прийняв титул великого князя. Він користувався реальним авторитетом і значним впливом у політичному житті країни. Тоді відбулися і певні зрушення в системі державно-політичної організації Північно-Східної Русі. Зокрема, там з'являється новий орган державної влади, що за своїми функціями був прототипом майбутнього земського собору. За своєю соціальною природою то був станово-представницький орган, що слугував надійною опорою влади місцевого князя. Це нововведення об'єктивно урівноважувало боротьбу політичних сил і забезпечувало єдність Володимиро-Суздальської землі. Виходячи з цього, можна вважати, що державно-політичний устрій земель Північно-Східної Русі був близьким до станово-представницької монархії.

Якщо новгородська і володимиро-суздальська модель політичного устрою була глухою гілкою для подальшого розвитку власне української історії, то історичний досвід організації суспільно-політичного життя Галицько-Волинської Русі є вельми повчальним. Тут віддавна досить

міцними були позиції місцевого боярства. Зростання його політичного впливу супроводжувалося послабленням князівської влади, що виявилося вже за правління тут Ярослава Володимировича Осмомисла (1153–1187 рр.). У 1173 р. бояри насильно змістили його з князівського столу, посадовивши у ньому слухняну маріонетку — Володимира Ярославича. Щоправда, пізніше Ярославу вдалося повернути галицький престол, однак він уже не міг запобігти дальшому занепаду князівської влади, що настала після його смерті.

У результаті тривалої і напруженої боротьби князя Романа Мстиславича з галицьким боярством йому вдалося оволодіти Галичем і на певний період твердою рукою обійняти в ньому всю повноту влади. Об'єднувач Галичини і Волині Роман Мстиславич став одним із наймогутніших правителів Русі. Він зумів підірвати політичну монолітність місцевих бояр і змусив визнати себе за самодержця. Після трагічної загибелі Романа 1205 р. під Завихостом у Польщі, Галицько-Волинська Русь була знову на цілих чотири десятиліття втягнута у вир міжусобної боротьби. Знову підводить голову боярство, яке прагнуло відірвати Галичину від Волині й домагалося проголошення на галицькому столі вигідних для них кандидатів.

На Галичині боярство як урядова, служебна верства було тісно пов'язано із заможною земською господарсько-власницькою верствою¹⁴². Володіючи значними земельними маєтностями, місцева земельна аристократія в цих умовах поступово зосереджує у своїх руках головні органи місцевого управління та владні повноваження. Опираючись на свою економічну та воєнно-політичну міць, вона фактично розпоряджалася князівським столом, запрошуючи і усуваючи володарних князів. Так, коли 1211 р. сини чернігівського князя Ігоря Святославича, які спільно управляли Галичиною, вступили у конфлікт з місцевим боярством (за допомогою якого вони утвердилися тут у 1205 р.), бояри, прикликавши угорців, фізично знищили Ігоровичів, у такий спосіб усунувши їх від влади. Коли вдова князя Романа хотіла правити у Галичині від імені своїх малолітніх дітей, бояри вигнали її з міста і їй довелося шукати захисту в угорського короля. Тим часом навесні 1213 р. на галицькому престолі утвердився один із найзаможніших серед місцевих олігархів боярин Всеволод Кормильчич. То був безпрецедентний у політичній історії Київської держави випадок, який не міг не викликати осуду і засудження з боку не тільки руських князів, але й володарів сусідніх країн.

Політична влада галицького боярства і його участь у державному управлінні реалізувалася через боярську раду. Однак наявні історичні джерела не дають можливості з впевненістю відповісти на запитання, чи був цей орган постійно діючим політичним інститутом чи збирався тільки для розв'язання нагальних питань. Значення боярської ради особливо зросло у перші десятиліття XIII ст. У той час галицьке бояр-

ство набуло найбільшої могутності й впливу. З метою максимально обмежити владу галицького князя тамтешні бояри позбавили його права розпоряджатися фондом земельних володінь Галицько-Волинської Русі. Зокрема, за таких умов було поставлено на князівський стіл Данила Галицького. Як сповіщає Галицько-Волинський літопис, бояри *Данила князем назвали, а самі землю тримали*. У своїй боротьбі з боярством Данило спробував було опертися на віче. Воно скликалося в 1231 р. і 1235 р., однак реальної підтримки і допомоги Данилу з боку міської громади не було надано. Оця боротьба двох політичних сил — князівської і боярської — залишалася визначальним чинником формування місцевих особливостей державного устрою та політичної системи Галицько-Волинської Русі.

Примітки до розділу 1

- 1 Колесов В.В. Мир человека в слове Древней Руси. — Л., 1986. — С.276.
- 2 Данилевский И.Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX—XII вв.). — М., 1999. — С.163.
- 3 Мельникова Е.А. К типологии становления государств в Северной и Восточной Европе // Образование Древнерусского государства. Спорные проблемы. — М., 1992. — С.39; Котляр М.Ф. Історія давньоруської державності. — К., 2002. — С.27.
- 4 Пресняков А.Е. Княжое право в древней Руси. Лекции по русской истории. Киевская Русь / Подготовка текста, статьи и прим. М.Б.Свердлова. — М., 1993. — С.190.
- 5 Тимошук Б.О. Східні слов'яни VII—X ст.: полюддя, язичництво, початки держави. — Чернівці, 1999. — С.80-81.
- 6 Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ) — Л., 1926. — Т.1. — Стб.24.
- 7 Там само. — Стб.14.
- 8 Див.: Пархоменко В.А. У истоков русской государственности (VIII—IX вв.). — Л., 1924. — С.45-46; 48. Уважаючи полян вихідцями з хозарського Приазов'я, дослідник відводив древлянам провідну роль у складанні давньоруської державності.
- 9 Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. — Т.1. — Стб.24.
- 10 Там само.
- 11 Тимошук Б.О. Східні слов'яни VII —X ст.: полюддя, язичництво, початки держави. — С.29.
- 12 Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. — Т.1. — Стб.24.
- 13 Константин Багрянородный. Об управлении империей (Текст, перевод, комментарий). — М., 1991. — С.50-51.